

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A TERÜLETI TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEKRŐL

2000. február 21-én, a Magyar Szociológiai Társaság Környezetszociológiai, Város- és Lakásszociológiai Szakosztályai, valamint az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Közép-dunántúli Kutatócsoportja *Területi társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon az ezredfordulón* címmel tudományos konferenciát rendezett Székesfehérváron.

A konferencia fő célja az volt, hogy szociológusok, geográfusok, politológusok, területfejlesztési szakemberek, önkormányzatok és civil szervezetek képviselői a kialakult egyenlőtlenségek okait és lehetséges következményeit vizsgálva rámutassanak az elmúlt tíz év politikai és gazdasági átalakulásából adódó területi társadalmi különbségekre.

A konferenciát Szirmai Viktória, a Magyar Szociológiai Társaság elnöke (az MTA Szociológiai Kutatóintézetének műhelyvezetője) nyitotta meg. Bevezetőjében a kilencvenes évek területi társadalmi egyenlőtlenségeivel kapcsolatos problémakör aktualitásáról szólt. Azt is megindokolta, hogy miért éppen egy dinamikusan fejlődő térségben kell az egyenlőtlenségekről beszélni. A szociológusok, geográfusok, kutatók természetes szolidaritási érzése mellett a fejlődő régióknak, térségeknek, közte a vendéglátó Székesfehérvárnak is gondolnia kell arra, hogy az országban kialakult területi társadalmi egyenlőtlenségek hosszú távon a ma még dinamikusnak tűnő fejlődés korlátai, visszahúzó erők is lehetnek.

A konferencia három fő részből állt. Az első a területi társadalmi folyamatok elemzése volt, ezt követte az ezt meghatározó hatásmechanizmusok értelmezése, majd a résztvevők mindezek társadalmi következményeire keresték a választ.

A konferencia első kérdéskörének elemzését Vécsei Pál (a VÁTI tudományos főmunkatársa) indította el, aki a területi társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek alakulását a KSH adatai, az APEH személyijövedelemadó, az OMMK munkanélküliségi, a BM bűnözési adatbázisai információinak időbeli és térbeli (települések, kistérségek, megyék, régiók, közigazgatási jogállások, népességnagyság kategóriák szerinti) összehasonlításával vizsgálta. Az elemzések szerint Magyarországon a megelőző évtized mérsékelt kiegyenlítődési tendenciájával szemben a kilencvenes években összességében, illetve a rétegződés legfontosabb összetevői vonatkozásában a tulajdoni, a vagyoni, a képzettségi-kulturális, a foglalkoztatottsági-munkanélküliségi, a jövedelmi-kereseti viszonyokban a területi – s azon belül különösen a regionális – társadalmi különbségek számottevően növekedtek. Vécsei Pál szerint a területi társadalmi differenciálódás domináns tendenciája mellett nivellálódási tendenciák is érvényesültek. Részben a lakosság civilizációs aspirációira és anyagi áldozatvállalására, részben a vállalkozások gazdasági érdekeire, részben a kilencvenes évek elejének településpolitikájára és finanszírozási rendszerére alapozottan az elmaradottabb térségek viszonylag lassabb fejlődése ellenére is a lakossági infrastrukturális ellátottság (telefon-, vezetékesvíz- és gázellátás stb.) területi különbségei lényegesen mérséklődtek. Ugyancsak mérséklődtek a népesség demográfiai össze-

tételének területi különbségei, részben az urbanizáltabb térségek, illetve települések demográfiai dinamikájának megtorpanása, illetve az elmaradottabb térségek hanyatlásának lefékeződése, részben pedig a migráció motívumainak és térbeli irányainak alapvető tendenciaváltozása következtében. A megelőző periódusokkal szemben a kilencvenes években már egyértelműen és egyre erőteljesebben a városokból a községekbe, különösen az agglomerációkba, illetve a fejlettségi vonulatok mentén elhelyezkedő településekbe és térségekbe áramlás vált az uralkodóvá. Ennek oka részben a szuburbanizációs tendenciák felerősödése, részben pedig a megváltozott városi életfeltételek, illetve az egyoldalú ipari térségek gazdasági válsága miatti menekülés. Vécsei vizsgálatainak végkövetkeztetése, hogy a társadalom területi egyenlőtlenségei elsősorban az uralkodó gazdasági és infrastruktúrafejlődési tendenciák és perspektívák következtében lényegében mintegy 95 százalékban újratermelődtek. A korábbi területi társadalmi státuszokhoz képest jellemző felemelkedés csak a fő fejlődési tengelyek mentén, míg lényegesebb leszakadás csak az ország legperiférikusabb helyzetű észak-magyarországi és dél-dunántúli térségeiben következett be, melyekben a kisvállalkozások megerősödése és az atipikus foglalkozások elterjedése sem segítette a megkapaszkodást.

Berey Katalin (a VÁTI tudományos főmunkatársa) a társadalmi folyamatoknak is teret adó, többször jelentősen átalakuló területi közigazgatási egységek, illetve a rendszerváltás után formálódó régiók kérdéskörével foglalkozott. Véleménye szerint a többszöri – sokszor erőltetett – közigazgatási beosztás nem szakmai, hanem sokkal inkább politikai csatározások eredménye. Az így létrehozott egységek szerepe napjainkban felértékelődött, hiszen ezek jelentik a központi forráselosztás alapját. A kutató rövid történeti áttekintésében kiemelte a korábbi közigazgatási reformok jelentőségét. Ezen reformok közül említésre került a két világháború közötti, amely azonban nem valósult meg, az ötvenes években csak elméleti szinten megalkotott rajonosítási elképzelés, az 1971 és 1980 között érvényben lévő hat tervezési gazdasági körzet, a nyolcvanas években újra felértékelődő megyerendszer, valamint a rendszerváltozást követő, 1994-ig fennálló köztársasági megbízotti rendszer, ami munkaszervezet hiányában nem tudott hatékonyan működni. A kilencvenes évek közepén egyre fontosabbá vált Magyarországon a régiók kialakításának kérdése, hiszen ez volt az alapja az európai statisztikai rendszerben használatos NUTS közigazgatási szintekhez történő kapcsolódásnak. Berey Katalin előadásában bemutatta a kilencvenes években felmerült régiós elképzeléseket. Megállapítható, hogy a régiós elképzelések egyik legtöbbször vitatott és alapvető fontosságú kérdése a központi régió lehatárolása.

Jakobi Ákos és Németh Nándor (az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének doktanduszhallgatói) a jövedelem területi különbségének két vetületét mutatták be.

Jakobi Ákos a jövedelemegyenlőtlenségek okainak két összetevőjét, a regionális szerkezetre (földrajzi pozícióra), illetve a településszerkezetre (településnagyságkategóriára) visszavezethető tényezőket vizsgálta az APEH-PM valamint a Központi Statisztikai Hivatal 1988-ban és 1998-ban kibocsátott adatai alapján. A különböző településkategóriákat a szakirodalomban *shift-share analízis* néven ismert módszerrel elemezte. A jövedelmek nominálértéken számított tízéves változásának vizsgálatára először növekedési indexeket készített, majd további számítások segítségével meghatározta az egyes területi egységek (megyék) földrajzi helyzetére, illetve településszerkezeti adottságokra visszavezethető jövedelemváltozásának mértékét. A kutatás eredménye szerint elsősorban a földrajzi elhelyezkedés határozza meg a jö-

vedelem nagyságát, mely szerint a kedvező jövedelemdinamikával rendelkező területek: Fejér, Győr–Moson–Sopron, Vas, valamint Pest megye. A kedvező település-szerkezeti viszonyokra visszavezethető jövedelemváltozás elsősorban az alföldi megyékben dominál, ahol viszont a földrajzi helyzet relatíve előnytelenebb.

Németh Nándor más mutatókkal közelítette meg a területi jövedelmi különbségeket. Elsősorban az autópályák és az első rendű főutak gazdaságdinamizáló következményét elemezte. Az autópálya dinamizáló hatását a futásvonal közelében fekvő települések elemzésén keresztül tárta fel. Elkülönítette a gyorsforgalmi utakon fekvő, a főutakon fekvő, a főúttól 5 km-es távolságon belüli településeket, valamint negyedikként ezek közigazgatási szomszédait. Az eredmények alapján a gyorsforgalmi utak mentén fekvők a legdinamikusabban fejlődők, a főút mentiek viszont általában nem. A két kutatás végkövetkeztetése, hogy azok a legdinamikusabban fejlődő területek, melyek földrajzi helyzete és úttellátottsága is kedvező.

A konferencia második, a meghatározó mechanizmusokra irányuló kérdéskörét Kovách Imre (az MTA Politikatudományi Intézetének osztályvezetője) *Fejlesztési politikák és területi egyenlőtlenségek* című előadásában ismertette. Bemutatta a fejlesztési politikák és a területi egyenlőtlenségek kapcsolatrendszerét, mely szerint a központi hatalom közvetett módon érvényesíti területfejlesztésre gyakorolt hatását. Hangsúlyozta továbbá, hogy az államnak a redisztribúcióban játszott kulcsszerepe nem szűnt meg, csak megváltozott, ami azért lényeges, mert az EU-s források mára elérhető közelségbe kerültek, és mindenki a döntési mechanizmus részese kíván lenni. Az elérhető közelség azonban megfelelő monitoring-rendszer hiányában inkább távolságnak bizonyul.

A konferencia harmadik részében a kialakult területi egyenlőtlenségek társadalmi következményeiről volt szó. Kovács Katalin (a Miskolci Egyetem Szociológiai Tanszékének egyetemi docense) és Füzesi Zsuzsanna (a FACT Intézet igazgatója) az egészségügyi egyenlőtlenségekről beszéltek. Elsőként a halandóságbeli egyenlőtlenségeket ismerhettük meg. Kovács Katalin a különböző halálozási módokat életmód-csoportok szerint osztályozta. Megállapítása szerint a halálozás területi különbségei nem változtak, a középkorú férfiak esetében azonban nőtt a halálozási arány.

Füzesi Zsuzsanna néhány magyarországi hátrányos helyzetű faluban készített esettanulmány tapasztalatait összegezte. E tapasztalatok a következőkben foglalhatók össze:

Mint ahogy a szegények között is vannak még szegényebbek, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférhetőséget tekintve a hátrányos helyzetű falvak között is vannak még hátrányosabb helyzetűek, annak összes következményeivel. A területi hátrányok elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a társadalmi hátrányokkal az egészségügyi ellátás esetében is. Több betegségcsoport esetében érvényes az „inverz ellátás törvénye”, azaz az ellátás elérhetősége fordított arányban áll a lakosság egészségi szükségleteivel. Másként fogalmazva: ahol a legnagyobb a szükség, ott a legkisebb a segítség. Ez a megállapítás tendenciaszerűen elsősorban a mozgásszervi, reumatikus megbetegedésekre, a fogászati és geriatriai problémákra, a pszichiátriai betegségekre (neurotikus, depressziós kórképek, alkoholizmus okozta pszichés elváltozások stb.) igaz. Hátrányban vannak e falvak lakosai a terhesgondozást és az újszülöttkori ellátást tekintve is.

Az egészségügyi „kereslet-kínálat” definiálásából teljesen kimaradnak a hátrányos helyzetű településeken élő lakosok. Hiába lenne ugyanis „keresletük”, pontosabban szükségletük bizonyos egészségügyi szolgáltatásokra, ellátásokra, erre – a fizetőké-

pes lakosság hiánya miatt – nem épül „kínálat” az egészségügyi szolgáltatók részéről. Ez nagyon gyakran ahhoz vezet, hogy e szükségletek határozottan már meg sem fogalmazódnak. Ahogy az egyik háziorvos fogalmazta, „igényeiket hozzáalakították a lehetőségeikhez”.

Az erőforrások feletti rendelkezés egyenlőtlenségei, sok esetben az erőforrások szinte teljes hiánya a területileg, társadalmilag hátrányos helyzetű falvakban „összeadódnak”. Nemcsak a lakosság, de az önkormányzatok és az egészségügyi szolgáltatók is lényegesen kevesebb olyan erőforrással rendelkeznek, melyek az ellátásra, az egészség megtartására fordíthatóak.

Részben a korlátozott erőforrásokkal függ össze, hogy a szűkös önkormányzati forrásokért folyó harc gyakran szembefordítja az egészségügyi szolgáltatót, azaz a háziorvost és az önkormányzatot. Mindkét fél a másikra kívánja hárítani a fejlesztések, beruházások költségeit. A következmények a lakosság kedvezőtlen ellátásában jelennek meg.

Az egészségügyi ellátás magasabb szintjeihez (szakrendelőkhöz, fekvőbeteg intézményekhez) való hozzáférés egyenlőtlenségei jól ismertek. Kevesebb szó esik azonban arról, hogy ezek az egyenlőtlenségek már az alapellátáshoz való hozzáférés esetében is tetten érhetők. (Így pl. ha egy orvoshoz több falu, külterület is tartozik, ha a központi rendelőn kívüli rendelés nem mindenhol biztosított még heti egy alkalommal sem, ha nincs menetrend szerinti vagy falugondnoki busz, ha a menetrend teszi lehetetlenné az eljutást a rendelőbe stb., a hátrányok szempontjából az 5–8 kilométeres távolság leküzdése majdnem olyan súlyos gondokkal jár, mint a 30–50 kilométeré.)

Az igénybevétel területi egyenlőtlenségeit felerősítik a társadalmilag is hátrányos helyzetben lévő lakosok egészségmagatartásának jellemzői. A lakosok egy része nem fordul orvoshoz, egyrészt a betegségek felismerésére vonatkozó „képesség hiánya” miatt (nem betegségre utaló jelnek, hanem az élet „velejárójának” tartja a tünetek, panaszok megjelenését), másrészt a „bizalom, a remény hiánya miatt” (nem bízik abban, hogy betegsége az életkora, illetve a betegség típusa, súlyossága miatt gyógyítható: „neki már nem érdemes”).

A sürgősségi ellátás – legalábbis a háziorvosok véleménye szerint – a vizsgált falvakban nem okozott az elmúlt években súlyos problémákat. (Azt azért hozzátették, hogy „a mentő időben jön, csak a beteg állapota reménytelen.”) Emellett a betegek „jól neveltek”, nem zaklatják feleslegesen az orvost, azaz az indokolatlan hívások száma e falvakban alacsony. A problémát inkább a túl késői hívás jelenti, amikor már minden orvosi erőfeszítés felesleges, vagy a beteg „körbeutaztatása” az egészségügyi intézmények között a gyógyítás eredményessége, hatékonysága negatív következményeivel mérhető.

Az interjúk tapasztalatai azt mutatták, hogy a háziorvosi rendszer fejlesztése, az orvos egzisztenciájának javulása, a rendelők műszerezettségének fejlesztése stb. erősítették az alapellátásban dolgozók biztonságérzetét, azonosulását helyzetükkel. A háziorvosok kedvezően ítélték meg az utóbbi évek, az elmúlt évtized változásait. Az esettanulmányok azonban nem tudnak arra a kérdésre választ adni, vajon ezek a változások hasonlóan pozitívan érintették-e a lakosságot. Azaz, hoztak-e változást az ellátással való elégedettségükben, a biztonságérzetükben, a méltányosság érzésében?

Csanádi Gábor a budapesti agglomeráció szuburbanizációs folyamatait elemezte. A különböző társadalmi helyzetben lévő csoportok kiköltözését motiváló tényezők bemutatása mellett a budapesti agglomeráció társadalmi szerkezetének az átalakulása is

kiderült, a társadalmi csoportok szektorális elhelyezkedésének főbb trendjei szerint. A budapesti agglomeráció és a vidéki nagyvárosok szuburbanizációs folyamatainak összevetése alapján a főbb különbségek és hasonlóságok is megfogalmazódtak.

A konferencia utolsó előadásában Szirmai Viktória a regionális egyenlőtlenségek összefüggésében alakuló nagyvárosi társadalmi konfliktusokat vizsgálta.

Az előadásból kiderült, hogy a kilencvenes évek elején készült szociológiai előrejelzések szerint a regionális egyenlőtlenségek a vidéki *underclass* tömeges méretű nagyvárosi beáramlását, a belső városrészek fizikai és társadalmi leromlását, a deviancia növekedését, az etnikai gettósodást, a középosztálybeliek kimenekülését, a szuburbanizáció felgyorsulását, számos társadalmi konfliktust okoznak. Az előre jelzett társadalmi folyamatok azonban az elitcsoportok érdekeltségei, a civil társadalom és a tiltakozási kultúra jellegzetességei miatt nem valósultak meg.

A kilencvenes évek közepéig az elmaradott falusi térségek népessége nem mozgott a nagyvárosok felé, sőt a nagyvárosokból kiköltöző középrétegek mellett az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok tagjai is a falvakba költöztek. A területi elemzések szerint a rendszerváltás után a területi mobilitás részben folyamatosan csökkent, részben új irányokat vett. (1990 és 1996 között az aktív keresők csak 6 százaléka változtatta meg lakóhelyét. Az adott időszakban a városból a faluba vándorlás volt a jellemző folyamat.) A kilencvenes évek közepétől a regionális gazdasági különbségek mélyülése miatt az elmaradott falusi térségek alacsonyabb társadalmi státuszú fiatalabb és mobilabb, valamilyen szempontból konvertálható ismeretekkel rendelkező csoportjai (többnyire nem az *underclass* tagjai) a fejlettebb térségek (így Közép-Magyarország, Nyugat- és Közép-Dunántúl, a Dél-Alföld) centrumtelepülései felé törekedtek. A nagyvárosokba, a fővárosba (a magas ingatlanárak, az olcsó lakások hiánya miatt) azonban nem tudtak beköltözni, a városi agglomerációk rosszabb adottságú elővárosaiban (lakótelepein), falvaiban telepedtek le. A vándorlási trendekből és az azoktól független folyamatokból fakadó társadalmi el-
lentmondások, az eltérő érdekek csak ritkán fejeződnek ki nyílt ütközésekben. A civil társadalom és a civil szervezetek gyengesége, politikai, hatalmi függőségei miatt a tiltakozási kultúra nem erős a magyar társadalom körében.w

A nagyvárosi elit és a (felső) középosztály alapvetően a globalizációban érdekelt, s ezért hajlandó elviselni a globális fejlődés nagyvárosokban megnyilvánuló kedvezőtlen társadalmi következményeit, a regionális egyenlőtlenségeket is. (Ez utóbbiak többnyire nem az elit csoportokat érintik.)

A konferencia előadásaiból és az azokat követő vitákból egyértelműen kiderült, hogy a területi társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata napjainkban is aktuális, a kutatókat foglalkoztató problémakör. Ennek fő oka, hogy a rendszerváltást követően az egyenlőtlenségek fokozottan, a korábbi időszakoknál horizontálisan (térben) és vertikálisan is nagyobb eltérésekkel jelentkeztek. Az eltérések fő kiváltói a felértékelődő földrajzi fekvés, az infrastrukturális ellátottság különbségei és a központi források szűkössége. A felsorolt tényezők társadalmi következményei közül kiemelhető, hogy a halálózási mutatók – térben differenciáltan – nem javultak, az egészségügyi ellátás – különösen a kis településeken – nem elégíti ki a szükségleteket, és nő a társadalmi rétegek közötti különbség. A lehetséges megoldások tekintetében a résztvevők egyetértettek abban, hogy a központi szerepvállalás növelése mellett a civil szféra érdekérvényesítő erejének javulása is elengedhetetlen.